

מרדכי אלטשולר

יהדות במכבש הסובייטי

בין דת לזהות יהודית בברית-המועצות,
1941-1964

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

מרדכי אלטשולר

יהדות במכבש הסובייטי

מרדכי אלטשולר

יהדות במכבש הסובייטי

בין דת לזהות יהודית בברית-המועצות

1964–1941

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוז-קרקוצקין
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: ישראל חזני
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יצא לאור בסיוע

ועידת התביעות

בית שלום עליכם

משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 6-225-227-965-978

מספר קטלוגי 185-548

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

לרעייתי יונה

לבני איתי

לבתי ורד

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
23	פרק ראשון: תמורה במדיניות הסובייטית כלפי הדת סקירה כללית 23; בין ביזור לריכוז 34
43	פרק שני: לגליזציה של קהילות ובתי הכנסת רישוי הקהילות והבדלים אזוריים 43; קהילות בלתי רשומות 52; השגת מבנה לבית כנסת 55
73	פרק שלישי: מניינים
89	פרק רביעי: המניעים לפעילות יהודית לכינון הקהילות, בתי הכנסת ומניינים
99	פרק חמישי: מסע דיכוי וערב חיסול שינוי המדיניות כלפי הדת 99; צמצום הערכים הלאומיים והרחקת הלא־דתיים 106; מניינים 109; צמצום מספר הקהילות הרשומות סגירת בתי הכנסת הבלתי רשומים 115; ניגודים בין המרכז למחוזות 118; ערב חיסול 124
130	פרק שישי: יהודים מפגינים בבתי הכנסת
142	פרק שביעי: ההפשרה
159	פרק שמיני: המסע האנטי־דתי תעמולה וסגירת בתי כנסת 159; בתי כנסת – מוקד התכנסות 181
186	פרק תשיעי: רבנים במימסד הקהילה ומחוץ לו רוסיה 192; אוקראינה 195; ביילורוסיה 205; אסיה התיכונה ועבר־הקווקז 208; הארצות הבלטיות ומולדביה 210; הרבנים הלא־רשמיים 214
219	פרק עשירי: חזנים
227	פרק אחד עשר: מימון הפעילות הדתית מקורות הכנסה 227; ההוצאות 237

241	פרק שנים עשר: לימודי קודש והישיבה במוסקבה
256	פרק שלושה עשר: שחיטה כשרה ואפיית מצות שחיטה כשרה 256; מצות 262
294	פרק ארבעה עשר: ציון חגי ישראל בתחום האישי והמשפחתי
304	פרק חמישה עשר: צדקה
311	פרק שישה עשר: מקוואות ומילה מקוואות 311; מילה 314
319	פרק שבעה עשר: בתי עלמין, הנצחת קורבנות השואה וחברות קדישא בתי עלמין 319; הנצחת קורבנות השואה 341; חברות קדישא 350
359	פרק שמונה עשר: הדת היהודית בברית־המועצות, ישראל ויהדות העולם בין יהדות ברית־המועצות ליהדות העולם 359; קשרים בין יהדות ברית־המועצות ליהודי ארץ ישראל 363; מדינת ישראל והשגרירות במוסקבה 365; בין קהילות ברית־המועצות לקהילות בעולם 370; בימי חרושצ'וב 374; מתנות: תשמישי קדושה ותשמישי מצווה 383
391	סיכום
397	נספחים נספח א: יישובים שהייתה בהם פעילות לפתיחה של בית כנסת 399 נספח ב: לוחות סטטיסטיים 488 נספח ג: מפות 503
513	המקורות וקיצוריהם
529	גלוסר
531	מפתח

פתח דבר

במחקר המוגש בזה לקורא מתוארת ונבחנת השפעתה של הדת היהודית בברית-המועצות על הזהות הלאומית של היהודים במשך יותר מעשרים שנה. במרביתם של תקופה זו היו הקהילה הדתית ובית הכנסת המוסדות היהודיים היחידים המורשים במדינה, ואין תימה אפוא כי בפעילות של הקהילות ובתי הכנסת השתתפו בצורה ישירה או עקיפה המוני יהודים שלא היו שומרי מצוות כלל, ובית הכנסת היה המקום היחיד שבו הם יכלו לתת ביטוי לזהותם הלאומית, שהתעוררה בעקבות השואה.

רובו של המחקר, שהקדשתי לו מעל לעשר שנים, מושתת על חומר מארכיונים סובייטיים, שהגישה אליהם התאפשרה רק לאחר התמוטטות המשטר. בניתוח של אלפי תעודות, הן של המוסדות הסובייטיים המרכזיים והן של הביורוקרטיה המקומית, נחשפה תמונה רבת פנים וסתירות של הפעילות הדתית היהודית, שלא זכתה למחקר ולפרסום עד עתה.

במרבית המחקרים על הדת היהודית בברית-המועצות נידונה התקופה שבין מלחמות העולם, ובמרכזם ניצבו ההגבלות והרדיפות של הדת על ידי השלטון. ספרות הזיכרונות על הנושא, שבחלקה מתייחסת גם לימי מלחמת העולם השנייה והעשורים הראשונים אחריה, נכתבה ברובה על ידי אנשים שהשתייכו לקבוצות זעירות של בעלי מסירות נפש והקרבה של שומרי מצוות. בפרסומים אלה מעורבים זה בזה אירועים מציאותיים עם נסים ונפלאות והיא נעדרת כל פרספקטיבה היסטורית. ספר הזיכרונות היחיד שבמוקדו הפעילות הדתית ברשות השלטונות הוא ספרו של עמנואל מיכלין, חתנו של הרב שלמה שליפר – רבו של בית הכנסת הגדול במוסקבה. ספר זה נועד בעיקר להנציח את פועלו של הרב ויש לו היתרונות והחסרונות של פרסומים מסוג זה. הספר על הדת היהודית בברית המועצות המתייחס לשלהי שנות החמישים וראשית השישים (יהושע רוטנברג, 1970), מבוסס בעיקרו על ספרות התעמולה הסובייטית, ועל כן לא ניתן ללמוד ממנו על ההקשרים שבין המוסדות הדתיים היהודיים לבין הזהות היהודית. המאמרים בנושא זה (פרופ' יעקב רואי), שנכתבו על יסוד חומר ארכיוני מברית-המועצות לשעבר, מטפלים במקטעים מצומצמים בלבד.

במחקר זה השתדלתי לנתח את אפשרויות הקיום של המוסדות ושל הפעילות הדתית היהודית הלגיטימית במדינה שהמשטר שלה היה מראשיתו אנטי-דתי במוצהר, ובפועל ניכרו רק חילופים בין פרקי זמן של חרפת המאבק האנטי-דתי לבין שנים של הרפיה מסוימת בתחום זה.

על רקע זה ניסיתי להתמודד עם שלוש בעיות מרכזיות: א – כיצד תפקדו בכל זאת המוסדות הדתיים המוכרים; ב – מה הייתה ההשפעה של הדת ומוסדותיה על הציבור